

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ  
УКРАЇНИ  
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6  
Кафедра соціології та психології**

**ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ**

**з навчальної дисципліни «Психологія толерантності»  
вибіркових компонент освітньої програми другого (магістерського)  
рівня вищої освіти**

**053 Психологія (практична психологія)**

**Тема № 1. Феномен толерантності в сучасному суспільстві.**

**Харків 2022**

**ЗАТВЕРДЖЕНО**

Науково-методичною радою  
Харківського національного  
університету внутрішніх справ  
Протокол від 30.08.22 № 8

**СХВАЛЕНО**

Вченою радою факультету № 6  
Протокол від 26.08.22 р. № 6

**ПОГОДЖЕНО**

Секцією Науково-методичної  
ради ХНУВС з гуманітарних та  
соціально-економічних дисциплін  
Протокол від 29.08.22 № 8

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та  
психології (протокол від 17.08.22 р. № 7)

**Розробник:**

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат соціологічних наук  
Мороз А.В.

**Рецензенти:**

1. Доцент кафедри психології та педагогіки Харківської державної академії культури, кандидат психологічних наук, доцент Віденєєв І.О.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

## **Тема № 1. Феномен толерантності в сучасному суспільстві.**

### **Навчальні питання:**

1. Основні психологічні критерії, функції й показники толерантності.
2. Психологічні характеристики толерантності та інтолерантності особистості.
3. Визначення індексу толерантності.
4. Визначення рівня толерантності.

### **Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті**

#### **Основна**

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
2. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі : дис... канд. пед. наук : 13.00.07 / Оксана Василівна Волошина. – Вінниця, 2007. – 197 с.
3. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища / О. Грива. – Київ : ПАРАПАН, 2005. – 227 с.
4. Декларація принципів толерантності.- Педагогіка толерантності - 1999, №3-4.

#### **Допоміжна література:**

5. Акімов Д. Явища толерантності і мігрантофобії в умовах сучасної трудової міграції / Дмитро Акімов // Віче.-2009.-№20.-С.17-19
6. Баранова Н.П. Толерантне спілкування. Тренінг для вчителів. /Н.П.Баранова. // Шкільному психологу.-2009.-№3.-С.21
7. Бібліотека – територія толерантності. // Бібліотечний форум України.-2007.-№3.-С.38
8. Безкоровайна О. Роль активних форм соціально-ціннісної діяльності у вихованні особистості сучасного підлітка./О.Безкоровайна.//Рідна школа.-2005.-№12.-С.38
9. Виховання толерантності починається з учителя.//Рідна школа.-2005.-№6.-С.29
10. Галицький І. Нормативні засади концепції формування толерантності в українському суспільстві/І.Галицький// Право України.-2011.-№9.-С.294-301
11. Гамрецький І. Толерантність і духовна безпека молоді./І.Гамрецький.//Рідна школа.-2005.-№4.-С.26
12. Гусєв А.І. Толерантність до невизначеності неопределенности: проблематика досліджень./А.И.Гусев.// Практична психологія та соціальна робота. -2007.-№8.-С.75
13. Декларація принципів толерантності. // Віче.-2002.-№11.-С.12

### Інформаційні ресурси в Інтернеті

14. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
15. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
16. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>
17. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>
18. Пошукова система DOAJ <https://www.doaj.org/>
19. Пошукова система DOAB <https://www.doabooks.org/>
20. Пошукова система SpringerOpen <https://www.springeropen.com/>
21. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM)  
<https://oai.org.ua/http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6564/1/Melnichuk.pdf>
22. Електронна бібліотека Наукова періодика України  
<http://www.irbis-nbuv.gov.ua/>

### Текст лекції

#### 1. Основні психологічні критерії, функції й показники толерантності.

Проблема дослідження толерантності досить молода як в Україні, так і в інших зарубіжних країнах. Перші роботи по цій темі з'являються лише в середині 90-х років. Їх авторами були Г. Олпорт, В. Michele, Kamungeremu David, Vogt W. Paul, Wandberg Robert та ін. Важливим чинником світового визнання необхідності вивчення цієї проблеми стала Декларація принципів толерантності, що була одностайно прийнята представниками 185 країн світу 16 листопада 1995 р. на XXVIII сесії Генеральної конференції держав - членів ЮНЕСКО.

Вивченням толерантності найглибше стали займатися тільки зараз, оскільки політична обстановка у світі зробила необхідним вивчення проблеми толерантності як основного принципу взаємин людей. Терпимість до іншої людини, нації або культури, що розрізняється по своїх цінностях і стилю життя, є однією з передумов гармонії у сучасному світі.

Сучасні дослідження толерантності направлені на її чотири основні аспекти: толрантність як психофізіологічна стійкість особистості, толерантність як інтегральна характеристика особистості, толерантність як система цінностей і установок особистості та соціологічний аспект толерантності. Все більшу увагу привертає до себе дослідження толерантності як інтегральної характеристики особистості, яка формується в результаті впливу безлічі соціальних і психологічних чинників, що діють в одному напрямі і в цілому визначають позитивний або негативний погляд людини на світ (стійкість до невизначеності, ментальна гнучкість, внутрішній локус контроль, комунікативна толерантність, альтруїзм та ін.). Але, не зважаючи на це, психологічні аспекти толерантності й досі є мало дослідженими і відношення до них у науковій літературі неоднозначне.

Основними психологічними критеріями і показниками толерантності є :

1. соціальна активність - готовність до взаємодії в різних соціальних міжетнічних ситуаціях з метою досягнення поставлених цілей і будування конструктивних відносин у суспільстві;
2. дивергентність поведінки - здатність нестандартно вирішувати звичайні проблеми, задачі (орієнтація на пошук декількох варіантів рішення);
3. мобільність поведінки - здібність до швидкої зміни стратегії або тактики з урахуванням обставин, що складаються;
4. емпатія - адекватне уявлення про те, що відбувається у внутрішньому світі іншої людини;
5. стійкість особи - сформованість соціально - етичних мотивів поведінки особи в процесі взаємодії з людьми інших етнічних і соціальних спільнот.

### **1. Психологічні характеристики толерантності та інтолерантності особистості.**

Толерантна людина визнає світ у його різноманітті і готова вислухати будь - яку точку зору. Толерантна особа більше орієнтована на себе в роботі, творчому процесі, теоретичних роздумах. У проблемних ситуаціях толерантні люди схильні звинувачувати себе, прагнучи особистої незалежності. Прагнення належати до суспільних інститутів у інтолерантних людей виражено значно сильніше, ніж у толерантних. Таким чином, виділяються два шляхи розвитку особистості: толерантний та інтолерантний .

Г.Олпорт також дав узагальнену характеристику толерантній особистості за низкою параметрів:

- орієнтація на себе (толерантна людина більше орієнтована на особистісну незалежність, менше - на приналежність зовнішнім інститутам і авторитетам);
- потреба у визначеності (толерантна людина визнає різноманіття, готова вислухати будь - яку точку зору і відчуває менший дискомфорт у стані невизначеності);
- менша прихильність до порядку (толерантна людина менш орієнтована на соціальний порядок, менш педантична);
- здібність до емпатії (схильність мати більш адекватні думки про людей);
- перевага свободи, демократії (для неї не має великого значення ієрархія в суспільстві);
- знання самої себе (толерантна людина добре поінформована про свої достоїнства і недоліки і не схильна у всіх бідах звинувачувати оточуючих);
- відповідальність (розвинене відчуття відповідальності, не перекладає відповідальність на інших);
- захищеність (відчуття безпеки і переконаність, що із загрозою можна справитися)/

- Дробижева Л.М., розглядаючи особливості толерантності – інтолерантності особистості, говорить про те, що необхідно виділяти та враховувати п'ять точок на шкалі "толерантність - інтолерантність".
- 1). **Протекціоністська толерантність.** Суть ставлення до об'єкта толерантності полягає в тому, що суб'єкт толерантності (інститут, організація або індивід) не тільки абсолютно неупереджено ставиться до об'єкта, але і робить все можливе, щоб допомагати тим людям, групам людей, які, на його думку, потерпають від інтолерантного відношення з боку суспільства і т. д. Якщо суб'єктом даного типу толерантності виступає індивід, то можна говорити про його високі моральні якості, вищих проявах емпатії, співчуття і т.д.
- 2). **Ціннісна толерантність.** Система цінностей і зразків поведінки, пов'язана з неухильним жорстким дотриманням принципів толерантності. Як вже вище неодноразово говорилося, система цінностей повинна включати неупереджене ставлення до представників інших соціально - демографічних груп і готовність прийняття висловлювань і поведінкових актів, відмінних від власних. У рамках конструкції ідеальних типів передбачається, що суб'єкт не ставить під сумнів принципи толерантності ні у внутрішньому діалозі, ні в комунікаціях, що носять непублічний характер.
- 3). **Прихована інтолерантність.** Суб'єкт розуміє важливість принципів толерантності та небезпеку або моральну неадекватність декларації ідей інтолерантності або інтолерантності дій, але в силу внутрішніх симпатій і антипатій, власних установок і поглядів відноситься упереджено до представників різних соціально - демографічних груп, може думати про нетерпиме ставлення або навіть нетолерантні дії по відношенню до цих груп. У той же час його ставлення і висловлювання носять явно непублічний характер і не можуть впливати на суспільні настрої та дії.
- 4). **Вербальна інтолерантність.** Суб'єкт вважає можливими і іноді навіть необхідними публічні висловлювання по відношенню до представників тих чи інших соціально - демографічних груп. Він вважає неможливими для себе які -небудь публічні дії - насильство, заборони і т.д., але не вважає за необхідне приховувати свої погляди.
- 5). **Агресивна інтолерантність в поведінці.** Суб'єкт вважає виправданим підготовку та вчинення певних дій, спрямованих на заборону, обмеження діяльності або насильство по відношенню до об'єкта інтолерантності. Ці дії пояснюються його розумінням соціальної справедливості, сильною за ступенем відчуження від

об'єкта, низьким рівнем правової культури. Нерідко така поведінка пов'язано з певним рівнем соціалізації або навіть установками на девіантну або кримінальну поведінку.

### **3. Визначення індексу толерантності**

Толерантність – це особистісна або суспільна характеристика, що припускає усвідомлення того, що світ і соціальне середовище багатовимірні, а отже й погляди на цей світ різні, вони не можуть і не повинні зводитись до одноманітності або бути на чиюсь користь.

Для діагностики загального рівня толерантності групою психологів центру "Гратіс" був розроблений експрес-опитувальник "Індекс толерантності". У його основу був покладений вітчизняний і зарубіжний досвід у цій галузі (Солдатова, Кравцова, Хухлаєв, Шайгерова, 2002). Стомлений матеріал опитувальника склали твердження, що відображають як загальне ставлення до навколишнього світу і інших людей, так і соціальні установки в різних сферах взаємодії, де проявляються толерантність і інтолерантність людини. У методику включені твердження, що виявляють ставлення до деяких соціальних груп (меншин, психічно хворим людям, жебракам), комунікативні установки (повага до думки опонентів, готовність до конструктивного вирішення конфліктів і продуктивної співпраці). Спеціальна увага приділена етнічній толерантності-інтолерантності (ставлення до людей іншої раси та етнічної групи, до власної етнічної групи, оцінка культурної дистанції). Три субшкали опитувальника спрямовані на діагностику таких аспектів толерантності, як етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості

**Експрес- опитувальник " Індекс толерантності "**(Г.У.Солдатова, О.А.Кравцова , О.Е. Хухлаєв , Л.А.Шайгерова)

Для діагностики загального рівня толерантності групою психологів центру "Гратіс" був розроблений експрес – опитувальник "Індекс толерантності". У його основу ліг вітчизняний та зарубіжний досвід у цій галузі (Солдатова, Кравцова, Хухлаєв, Шайгерова, 2002). Стимульований матеріал опитувальника склали твердження, що відображають як загальне ставлення до навколишнього світу й інших людей, так і соціальні установки в різних сферах взаємодії, де проявляються толерантність та інтолерантність людини. У методику включені твердження, що виявляють ставлення до деяких соціальних груп ( меншин, психічно хворих людей , жебраків), комунікативні установки (повага до думки опонентів , готовність до конструктивного вирішення конфліктів і продуктивної співпраці ) . Спеціальна увага приділена етнічній толерантності - інтолерантності (відношення до людей іншої раси та етнічної групи, до власної етнічної групи, оцінка культурної дистанції). Три субшкали опитувальника спрямовані на діагностику таких аспектів толерантності, як етнічна толерантність , соціальна толерантність , толерантність як риса особистості .

#### **Бланк методики**

**Інструкція:** Оцініть , будь ласка , наскільки Ви згодні або не згодні з наведеними твердженнями , і відповідно з цим поставте галочку або будь-

який інший значок навпроти кожного твердження :

№	Твердження	Абсолютне ні	Не згоден	Швидше не згоден	Швидше згоден	Згоден	Повністю згоден
1.	У засобах масової інформації може бути представлено будь-яка думка						
2.	У змішаних шлюбах зазвичай більше проблем, ніж у шлюбах між людьми однієї національності						
3.	Якщо друг зрадив, треба помститися йому						
4.	До кавказців стануть ставитися краще, якщо вони змінять свою поведінку						
5.	У суперечці може бути правильною тільки одна точка зору						
6.	Жебраки й бродяги самі винні у своїх проблемах						
7.	Нормально вважати, що твій народ краще за всі інші						
8.	З неохайними людьми неприємно спілкуватися						
9.	Навіть якщо у мене є своя думка, я готовий вислухати й інші точки зору						
10.	Всіх психічно хворих людей необхідно ізолювати від суспільства						
11.	Я готовий прийняти як члена своєї сім'ї людину будь-якої національності						
12.	Біженцям треба допомагати не більше, ніж усім іншим, так як у місцевих проблем не менше						
13.	Якщо хтось поводить себе зі мною грубо, я відповідаю тим же						
14.	Я хочу, щоб серед моїх друзів були люди різних національностей						
15.	Для наведення порядку в країні необхідна "сильна рука"						
16.	Приїжджі повинні мати ті ж права, що і місцеві жителі						



17	Людина, яка думає не так, як я, викликає у мене роздратування						
18	До деяких націй і народів важко добре ставитися						
19	Безлад мене дуже дратує						
20	Будь-які релігійні течії мають право на існування						
21	Я можу уявити чорношкірого людини своїм близьким другом						
22	Я хотів би стати більш терплячою людиною по відношенню до інших						

### Обробка результатів:

Для кількісного аналізу підраховується загальний результат, без поділу на субшкали.

Кожній відповіді на пряме твердження присвоюється бал від 1 до 6 ("абсолютно не згоден" - 1 бал, "повністю згоден" - 6 балів). Відповідям на зворотні твердження присвоюються реверсивні бали ("абсолютно не згоден" - 6 балів, "повністю згоден" - 1 бал). Потім отримані бали сумуються.

Номери прямих тверджень: 1, 9, 11, 14, 16, 20, 21, 22.

Номери зворотних тверджень: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 19.

Індивідуальна або групова оцінка виявленого рівня толерантності здійснюється за такими ступенями:

22-60 - низький рівень толерантності. Такі результати свідчать про високу інтолерантність людини і наявності у неї виражених інтолерантних установок по відношенню до навколишнього світу і людей.

61-99 - середній рівень. Такі результати показують респонденти, для яких характерне поєднання як толерантних, так і інтолерантних рис. В одних соціальних ситуаціях вони ведуть себе толерантно, в інших можуть проявляти інтолерантність.

100-132 - високий рівень толерантності. Представники цієї групи мають виражені риси толерантної особистості. У той же час необхідно розуміти, що результати, що наближаються до верхньої межі (більше 115 балів), можуть свідчити про розмивання у людини "кордонів толерантності", пов'язаному, наприклад, з психологічним інфантилізмом, тенденціями до потурання, поблажливості чи байдужості. Також важливо враховувати, що респонденти, що потрапили в цей діапазон, можуть демонструвати високу ступінь соціальної бажаності (особливо якщо вони мають уявлення про погляди дослідника та цілі дослідження).

Для **якісного** аналізу аспектів толерантності можна використовувати поділ на субшкали:

1. Етнічна толерантність: 2, 4, 7, 11, 14, 18, 21.
2. Соціальна толерантність: 1, 6, 8, 10, 12, 15, 16, 20.
3. Толерантність як риса особистості: 3, 5, 9, 13, 17, 19, 22.

Субшкала "етнічна толерантність" виявляє ставлення людини до представників інших етнічних груп і установки в сфері міжкультурної взаємодії.

Субшкала "соціальна толерантність" дозволяє досліджувати толерантні та інтолерантні прояви щодо різних соціальних груп ( меншин , злочинців , психічно хворих людей ) , а також вивчати установки особистості по відношенню до деяких соціальних процесів.

Субшкала "толерантність як риса особистості" включає пункти , що діагностують особистісні риси , установки і переконання , які значною мірою визначають ставлення людини до навколишнього світу.

#### **4. Визначення рівня толерантності.**

Опитувальник для вимірювання толерантності був спочатку розроблений для оцінки впливу тренінгу толерантності (Солдатова, Шайгерова, Шарова, 2000) на свідомість старшокласників (Магун, Жамкочьян, Магура, 2000). Зміст методики жорстко не прив'язаний до конкретних особливостей згаданого тренінгу, і її можна використовувати в більш широкому контексті.

У відборі і конструюванні питань автори спиралися на загальнотеоретичні уявлення про толерантність та на наявний в західній соціальній психології досвід вимірювання даної характеристики. Всі питання методики спрямовані на виявлення різних установок, тому це опитувальник, як і переважна більшість інших, вимірює, перш за все, толерантність вербальної поведінки людей.

До складу опитувальника увійшли твердження, спрямовані на виявлення різних видів толерантності: толерантності до представників інших націй, вихідців з інших місць, представників інших культур; толерантності до інших поглядів, в тому числі поглядів і думок меншості; толерантності до відступів від загальноприйнятих норм, правил і стереотипів; толерантності до складності та невизначеності навколишнього світу.

Хоча опитувальник спочатку використовувався для підлітків, у питаннях, включених до його складу, майже немає вікової специфіки, і тому при незначній модифікації дана методика може бути застосована до вивчення представників різних вікових категорій. При дослідженні ефективності впливу тренінгу толерантності методика проводиться два рази - до і після проведення тренінгу.

### **Література**

#### **Основна:**

1. Почебут Л.Г. Взаимопонимание культур: Методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межкультурной толерантности: учеб. пособие/ Л.Г. Почебут. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 281 с.
2. Психодиагностика толерантности личности / [под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой].- М.: Смысл, 2008. - 172 с.

**Додаткова:**

1. На пути к толерантному сознанию / [отв. ред. А.Г. Асмолов]. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
2. Солдатова Г.У. Практическая психология толерантности, или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души./ Г.У. Солдатова // Век толерантности. - 2003. - № 6. С. 60-69.
3. Тишков, В.А. Толерантность и согласие в трансформирующихся обществах/В.А. Тишков// Толерантность и культурная традиция: Сб. ст./ Под ред. М.Ю. Мартыновой. - М.: Изд-во РУДН, 2002. - С. 9 - 32.